

Het ideaal van een multiculturele samenleving staat nog al eens op gespannen voet met 'westerse' waarden en normen, die vooral feministen belangrijk vinden, zoals seksegelijkheid en individuele autonomie. Kranten publiceren regelmatig over hoofddoeken op school, abortus van vrouwelijke vruchten, operaties om het maagdevlies te herstellen, etc. De vraag is: moet de overheid alle praktijken van etnische minderheidsgroepen tolereren of zelfs mogelijk maken, ook als die indruisen tegen onze opvattingen? Of moet ze onze waarden juist opleggen? Volgens dr. Sawitri Saharso en dr. Odile Verhaar kan de specifieke context van een geval de verschillende belangen verzoenen. Dat blijkt uit hun rapport 'Gender, Ethnicity and Public Morality'

Context kan minderheids-cultuur en vrouwenrechten verzoenen

In eerste instantie wilden de twee onderzoeksters van de faculteit Sociaal Culturele Wetenschappen van de Vrije Universiteit kijken naar hoe je tot een 'beleidsethiek' kunt komen die rekening houdt met de diverse opvattingen over sekse in verschillende culturen. Daarbij wilden ze de rechten van vrouwen die ten grondslag liggen aan het Nederlandse emancipatiebeleid niet uit het oog verliezen, maar die juist toespitsen op islamitische tradities en gebruiken. "Want het lijkt wel of er maar twee mogelijkheden zijn," zegt Sawitri Saharso. "Ofwel de Nederlandse waarden en normen zijn fundamenteel en niet-onderhandelbaar –dan ben je weinig tolerant voor andere culturen en in feite nogal bevoogdend– ofwel je toont juist respect voor verschillen in waarden en

normen, en bent dus tolerant. Maar dat laatste gaat vaak ten koste van vrouwen, en de overheid heeft juist tot taak de rechten van alle burgers te beschermen."

Veel feministen stellen dan ook dat de rechten die culturele minderheidsgroepen claimen niet te verenigen zijn met de rechten van vrouwen; dat culturen van etnische minderheden vaak patriarchaal en vrouw-vijandig zijn. Maar Saharso en Verhaar vroegen zich af of je niet aan beide belangen tegelijk recht kunt doen, dus zowel aan culturen als aan vrouwen. "Dan stel je vrouwen ook niet voor de oneigenlijke keus van hetzij een leven binnen de eigen culturele gemeenschap, hetzij bescherming van hun individuele rechten."

"We hebben in het kader van het NWO-stimuleringsprogramma Ethiek & Beleid inzichten ontwikkeld die beleidsmakers kunnen helpen bij problemen rond culturele identiteit en vrouwenrechten," zegt Saharso. "Daartoe hebben we drie gevallen genomen, die zich in werkelijkheid voordoen, waarbij liberaal-democratische principes in het geding zijn. We hebben gekeken naar wat in deze gevallen de beste oplossing is. Dat wil zeggen een oplossing waarin alle partijen zich kunnen vinden en die de toets van rechtvaardigheid kan doorstaan."

Conflict tussen principes

Gebruikelijk bij moreel redeneren is het toepassen van algemene principes als autonomie en gelijkheid. Het probleem daarvan is dat deze principes erg abstract zijn. In navolging van onder meer Melissa Williams en Adrian Favell stellen Saharso

Velen menen dat een hoofddoek onder de vrijheid van godsdienst valt.

en Verhaar: “Een principe als gelijkheid is zo algemeen dat je er in concrete gevallen moeilijk mee uit de voeten kunt, mede omdat het conflict zich vaak helemaal niet afspeelt op dat niveau. Conflicten ontstaan namelijk pas bij de concrete invulling van principes en bij het overzien van de implicaties die het heeft voor een reële situatie. Beter is dus een benadering die de betekenis, de interpretatie, van algemene principes in concrete gevallen centraal stelt, en daarmee de opvattingen van betrokkenen. Dan kom je, omgekeerd, ook de onuitgesproken vooronderstellingen van algemene principes op het spoor. We hebben in de gekozen casussen gekeken waar de beslispunten lagen en alle argumenten op een rij gezet. Daarna bekeken we hoe we per geval algemene principes zoals gelijkheid, neutraliteit, individuele autonomie, godsdienstvrijheid en dergelijke moesten invullen en afwegen. We stelden daarbij de context, de specifiek Nederlandse situatie, voorop. Want pas in een context krijgen algemene principes zin en betekenis.” Het was een hele kluit om de op het eerste gezicht onoplosbare conflicten aan te pakken. Toch bleken oplossingen en compromissen mogelijk.

“We hopen dat anderen nu op dezelfde manier hun standpunt kunnen bepalen in soortgelijke kwesties,” zegt Saharso.

Hoofddoeken op school

In 1998 werd de Commissie voor Gelijke Behandeling geconfronteerd met de vraag: mag een islamitische onderwijzeres op school een hoofddoek dragen? Het probleem speelde op een openbare basisschool in Haarlem en werd voorgelegd door de betrokken vrouw, een stagiaire. Het hoofd van de school had de hoofddoek in eerste instantie verboden en vervolgens voorgesteld om hem in ieder geval in haar eigen klaslokaal af te doen. De stagiaire ging daar niet mee akkoord. Het ging in wezen om de vraag of het

Bevoogdend of tolerant

dragen van een hoofddoek verenigbaar is met het neutrale karakter van een openbare school. In het geding waren de waarden: vrijheid van godsdienst en neutraliteit van het openbaar onderwijs. Sommigen, onder wie enkele Turkse ouders, stelden dat de hoofddoek niet op een openbare school past omdat deze het neutrale karakter van zo'n school aantast. Anderen meenden dat een hoofddoek wel

mag omdat dit onder de vrijheid van godsdienst valt.

De context is hier het typische Nederlandse onderwijsbestel, zoals dat tegen de achtergrond van de verzuiling is ontstaan. De verzuiling biedt ruimte aan religieuze verscheidenheid. Ieder mag zijn religieuze identiteit in het openbaar uiten. Wat het onderwijs betreft is er ten eerste het openbare onderwijs dat open staat voor leerlingen en leerkrachten van alle gezindten. Daarin is het wettelijk verplicht leerlingen kennis bij te brengen van en respect te leren hebben voor de culturen en levensovertuigingen van alle in Nederland levende etnische groepen. Ten tweede is er het bijzondere onderwijs, eveneens door de overheid bekostigd. Zo is

in Nederland het neutraliteitsprincipe voor het onderwijs ingevuld.

“In bijvoorbeeld Frankrijk is die context heel anders,” zegt Saharso. “Daar ligt het accent niet op de verscheidenheid, maar op gelijkheid. Gevolg is dat iedereen juist af moet zien van bijzondere groepskenmerken in de openbare sfeer. Een lerares met een hoofddoek op een openbare school is daar ondenkbaar.”

Dat een onderwijzeres een hoofddoek draagt betekent niet persé dat ze daarom geen open en tolerante houding kan hebben tegenover de waarden van anderen en dat ze haar leerlingen geen respect kan bijbrengen voor allerlei leefwijzen.

Een aantal argumenten die in de discussie over de Haarlemse stagiaire naar voren kwamen:

- Een leerkracht op een openbare school moet een open houding hebben tegenover alle levensovertuigingen en daarom

terughoudend zijn in het uitdragen van de eigen overtuiging.

- Een openbare school moet personen van alle religies toelaten en vrij laten om hun godsdienst uit te oefenen.
- De betrokken vrouw zou ook op een islamitische school terecht kunnen.

Wat concluderen Saharso en Verhaar? “Het feit dat de leerkracht een hoofddoek draagt betekent dat ze actief haar islamitisch geloof belijdt. Maar er is geen reden om aan te nemen dat ze daarom geen open en tolerante houding tegenover de waarden van anderen zou hebben en haar leerlingen geen respect bij zou kunnen brengen voor

Turkse ouders: hoofddoek past niet op een openbare school

allerlei leefwijzen,” zeggen ze. “Als ze alleen op islamitische scholen terecht zou kunnen, zoals wel gesuggereerd is, zouden haar arbeidsmogelijkheden beperkter zijn dan die van christelijke of joodse onderwijzers die immers wel op openbare scholen mogen lesgeven, en dat is niet rechtvaardig.”

De Commissie voor Gelijke Behandeling oordeelde dat de school niet het recht had om de stagiaire een hoofddoekverbod op te leggen. De Amsterdamse onderzoeksters zijn het daar mee eens. Dit oordeel doet recht aan de vrijheid van godsdienst, dat ook publieke uitingen omvat, en garandeert de neutraliteit van het openbaar onderwijs zoals Nederland dat invult.

Sekse-selectieve abortus

In landen als India en China, waar zonen meer gewenst zijn dan dochters, wordt een vrouwelijke foetus soms geaborteerd. Onder de islamitische groepen in Nederland, vermoedt Saharso, komt dit

echter nauwelijks voor: “Moslims hebben vanuit hun geloofsovertuiging bezwaren tegen abortus.” Toch bracht een arts die er een paar keer mee te maken had het probleem in 1997 onder de aandacht van minister Borst, en er ontstond publieke commotie toen bleek dat de Nederlandse wet- en regelgeving de mogelijkheid van sekse-selectieve abortus open laat. De vraag was: moet daar niet iets aan veranderd worden, want is dit niet strijdig met het beginsel van seksegelijkheid? Hier staan twee principes tegenover elkaar. Het ene is het in Nederland erkende zelfbeschikkingsrecht van vrouwen inzake abortus, ter wille waarvan abortus is toegestaan om zowel medische als sociaal-psychische redenen. Het tweede is het beginsel van seksegelijkheid. Laat men de beslissing over wel of geen abortus helemaal over aan vrouwen, dan is de implicatie daarvan dat sekse-selectieve abortus mogelijk is en dat is strijdig met het beginsel van de gelijkheid van mannen en vrouwen. Wil men recht doen aan seksegelijkheid, dan impliceert dit dat de motieven van vrouwen voor abortus streng worden beoordeeld en komt het recht op zelfbeschikking in het gedrang. Een moeilijk dilemma.

Ook in dit geval analyseren Saharso en Verhaar de context om een afweging mogelijk te maken en een uitweg te vinden. De discussie ging niet om argumenten vóór of tegen sekse-selectieve abortus, want praktisch iedereen is tegen. Het debat ging om de vraag of de Nederlandse abortusregels moeten worden aangepast om het onmogelijk te maken;

abortus willen tornen – en dat willen we niet, zo oordeelde ook minister Borst - dan moeten we ons er bij neerleggen dat sekse-

In landen als India en China, waar zonen meer gewenst zijn dan dochters, wordt een vrouwelijke foetus soms geaborteerd.

Ongewild staat de Nederlandse wet sekse-selectieve abortus toe

iets dat niet mogelijk bleek zonder het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen aan te tasten. “Als we niet aan het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen inzake

selectieve abortus mogelijk is. Grote technische belemmeringen zijn er niet, want het geslacht van de foetus kan met prenatale diagnostiek zoals vruchtwater-

punctie en vlokentest tijdig worden vastgesteld.”

Dat wil niet zeggen dat er helemaal geen belemmeringen voor sekse-selectieve abortus zijn. Prenatale diagnostiek is aan strikte regels gebonden. In reguliere ziekenhuizen wordt het niet gedaan als het alleen dient om het geslacht van de foetus te bepalen. Een vrouw komt er alleen voor in aanmerking als er medische gronden voor zijn, namelijk als er in haar familie een erfelijke ziekte voorkomt of als ze

Als we niet willen tornen aan het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen inzake abortus, dan moeten we ons er bij neerleggen dat sekse-selectieve abortus mogelijk is.

ouder is dan 36 jaar. Maar daar staat tegenover dat iedereen voor een echoscopie bij een privé-kliniek terecht kan. Een andere belemmering is dat er vijf dagen bedenktijd zijn ingebouwd in de Nederlandse abortusprocedure. Dat laat zien dat niet alleen de keuzevrijheid van vrouwen van belang is, maar dat ook de foetus beschermwaardig is. Saharso en Verhaar: “Het is kiezen tussen twee kwaden en dus niet helemaal bevredigend op te lossen, maar wij vinden dit de beste oplossing. Hij lijkt misschien pragmatisch, maar is moreel verdedigbaar. De oplossing sluit sekse-selectieve abortus

–in feite misbruik van de wet– niet helemaal uit, maar de voorwaarden waaraan prenatale diagnostiek gebonden is maken duidelijk dat de overheid er tegen is en dat ze een vrouwelijke foetus even beschermwaardig acht als een mannelijke.”

Maagdenlieshersteloperaties

Een moslimvrouw hoort volgens de islamitische traditie als maagd het huwelijk in te gaan. Doet ze dat niet, dan maakt ze zichzelf en haar familie te schande en zijn er vaak zware sancties. Vandaar dat veel islamitische meisjes die seksueel contact gehad hebben naar een arts stappen met het verzoek het maagdenvlies te herstellen. Hoe vaak zo'n hersteloperatie in Nederland wordt uitgevoerd is niet precies duidelijk, maar het gebeurt in elk geval regelmatig.

Artsen blijken behoefte te hebben aan richtlijnen om hun houding hierin te bepalen. Het verzoek om zo'n operatie stelt hen voor een moreel probleem: de ingreep is medisch gezien onnodig en Nederlandse artsen delen de normen en waarden die achter de eis van maagdelijkheid zitten niet. Voor de betrokken meisjes zijn het respect voor de ouders en de familie-eer de belangrijke principes; de artsen stellen de waarden van seksuele autonomie van meisjes en de seks-gelijkheid voorop. Daar komt nog als extra probleem de vraag bij: moeten deze operaties vergoed worden?

De context is in dit geval het Nederlandse

bekeken, niet vergoed moeten worden. Enkele argumenten voor en tegen een maagdenlieshersteloperatie die in de discussies opdoken:

- Zo'n operatie - die eenvoudig, niet riskant en niet duur is - bespaart meisjes een hoop ellende.
- Worden de operaties geweigerd, dan worden meisjes gestraft voor hun seksueel gedrag terwijl jongens vrijuit gaan.
- De maagdelijkheidseis hoort nu eenmaal bij de islamitische levenswijze en het toestaan van de operaties helpt die culturele identiteit te behouden.
- Als er veel operaties worden uitgevoerd ondermijnt dat juist de islamitische normen en waarden.
- 'Onteerde' meisjes moeten de kans krijgen om deel uit te blijven maken van hun gemeenschap.
- Artsen die meewerken compromitteren zich.
- Meewerken aan operaties zet een eventueel kritisch publiek debat dat tot afschaffing van de eis van maagdelijkheid zou kunnen leiden in de ijskast.

Bij de analyse van dit probleem vinden Saharso en Verhaar allereerst van belang dat de meisjes zelf om zo'n operatie vragen en in het algemeen ook goed in staat zijn om de diverse gevolgen tegen elkaar af te wegen. Ze zijn, met andere woorden, niet alleen maar 'slachtoffer van hun cultuur', maar ook mondige morele actoren. Het is een misverstand dat ze zich alleen aan de

Artsen die meewerken compromitteren zich

gezondheidssysteem. Dat houdt in dat iedereen in principe recht heeft op elke vorm van gezondheidszorg die hij of zij nodig heeft. Wel moeten de kosten beheersbaar zijn. Daarom vallen medisch onnodige ingrepen en medicijnen buiten de pakketten van ziektefondsen en particuliere verzekeringen. Maagdenlieshersteloperaties zouden, zo

maagdelijkheidsnorm zouden houden vanwege de sancties die er op staan. Ze vragen ook om een hersteloperatie uit respect voor hun ouders en familie. En ze hebben wel degelijk enige keuzevrijheid: ze zouden bijvoorbeeld kunnen besluiten om een niet-moslim te trouwen en uit hun gemeenschap te stappen, ook al is dit vaak een moeilijke en pijnlijke keuze.

De onderzoeksters pleiten daarom voor een vergoeding voor hersteloperaties onder bepaalde voorwaarden. “Bezien vanuit de waarden van respect voor autonomie en lichamelijke integriteit verschilt een maagdenvlieshersteloperatie niet fundamenteel van een aantal cosmetisch-chirurgische ingrepen die voorheen werden vergoed door het ziekenfonds. Tot voor enkele jaren werden de kosten voor cosmetische chirurgie gedekt omdat schoonheidsfouten psychosociaal lijden kunnen veroorzaken. Toen de vergoeding werd afgeschaft, verdween ook de mogelijkheid om op kosten van ziekenfonds of verzekering tatoeages te laten verwijderen. Maar er werd een uitzondering gemaakt voor een groep Marokkaanse vrouwen met tatoeages die ze als kind hadden gekregen en die hun integratie in de Nederlandse samenleving

Allochtone vrouwen die om een maagdenvlieshersteloperatie vragen zijn niet alleen maar ‘slachtoffer van hun cultuur’, maar ook mondige morele actoren. Het is een misverstand dat ze zich alleen aan de maagdelijkheidsnorm zouden houden vanwege de sancties die er op staan. Ze doen dat ook uit respect voor hun ouders en familie.

redenen moeten zijn voor een dergelijke operatie en voor de vergoeding daarvan.

Hoopvol

Voor op het eerste gezicht onoplosbare problemen, zo blijkt uit de drie casussen, is toch een uitweg te vinden die voor beide kanten bevredigend en rechtvaardig is. “Met een praktische benadering waarin we algemene principes toepassen en afwegen

Herstel maagdenvlies bespaart meisjes een hoop ellende

belemmerden. Blijkbaar kan de culturele achtergrond bepalend zijn voor de vraag of een ingreep vergoed moet worden.” Het argument dat een dergelijke vergoeding geweigerd moet worden in de hoop een debat uit te lokken over de eis van maagdelijkheid en daarmee de behoefte aan hersteloperaties, vinden ze oneigenlijk. “Dan laat je de meisjes die nu in nood zijn in de kou staan. De traditie bekritisseren is één ding, hersteloperaties onmogelijk maken een ander. De kritiek kan ook anders geuit worden.” De onderzoeksters raden artsen aan die een verzoek voor een hersteloperatie krijgen, net als bij vragen om cosmetische chirurgie, elk geval individueel te bekijken en de situatie en de alternatieven met het betrokken meisje te bespreken. Dan neemt de arts zo’n meisje serieus en toont hij of zij zich bereid te helpen. Tegelijkertijd maakt de arts zo duidelijk dat er goede

in concrete institutionele contexten, blijken respect voor culturele verschillen en rechten van vrouwen niet per se onverzoenlijk en kan een ‘dubbele moraal’ voor allochtone en autochtone praktijken worden vermeden.”

Dat stemt hoopvol wat betreft de aanpak van andere kwesties. In een nieuw project komen onder andere hoofddoeken bij de politie en vrouwenbesnijdenis aan de orde. Volgend jaar publiceren Saharso en Verhaar een boek waarin de kwestie van de autonomie van migrantenvrouwen verder wordt verdiept en waarin casussen uit de beide projecten zijn opgenomen. “De bedoeling is dat beleidsmakers hiermee een instrumentarium aangereikt krijgen waarmee ze zelf soortgelijke problemen kunnen analyseren.”

Willy van Strien

Rechten van culturele minderheden versus rechten van de vrouw

Hoofddoek op school

Mag een islamitische onderwijzeres haar hoofddoek dragen op een openbare school?

In het geding zijn de vrijheid van godsdienst en de neutraliteit van het openbaar onderwijs.

Context

De context van een geval kan verschillende belangen verzoenen

Het Nederlandse onderwijsbestel. Dat vult zijn neutraliteit in door verzuiling. Ieder mag zijn religieuze identiteit in het openbaar uiten. Het openbare onderwijs staat open voor alle gezindten, het bijzonder onderwijs voor specifieke gezindten.

Analyse

De leerkracht draagt met een hoofddoek actief haar islamitisch geloof uit. Maar dat sluit niet uit dat zij een open en tolerante houding tegenover de waarden van anderen kan hebben en haar leerlingen geen respect kan bijbrengen voor allerlei leefwijzen. Als de onderwijzeres alleen op islamitische scholen terecht kan, zijn haar arbeidsmogelijkheden beperkter dan die van christelijke of joodse onderwijzers want die mogen wel op openbare scholen lesgeven. Dat is niet rechtvaardig.

Conclusie

De onderwijzeres mag een hoofddoek dragen op een openbare school. Dit oordeel doet recht aan de vrijheid van godsdienst en garandeert de neutraliteit van het openbaar onderwijs zoals Nederland dat invult.

Sekse-selectieve abortus

Sommige vrouwen uit minderheids-culturen willen sekse-selectieve abortus.

Moet Nederland dat onmogelijk maken?

In het geding zijn het recht van vrouwen om zelf te beslissen over abortus, en het beginsel van seksegelijkheid.

Er is veel maatschappelijke commotie. Bijna iedereen is tegen sekse-selectieve abortus.

Uitsluiten van sekse-selectieve abortus tast het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen aan. Het geslacht van de foetus kan met prenatale diagnostiek worden bepaald.

Anderzijds laten belemmerende regels zien dat ook de foetus beschermwaardig is: prenatale diagnostiek kan in reguliere ziekenhuizen alleen als in de families van de ouders een erfelijke ziekte voorkomt of als zij ouder is dan 36 jaar. Een andere belemmering is dat in de Nederlandse abortusprocedure vijf dagen bedenktijd zijn ingebouwd.

Hoewel het niet helemaal bevredigend is hoeft de wet niet te veranderen. Sekse-selectieve abortus -in feite misbruik van de wet- is dan niet uitgesloten, maar de voorwaarden waaraan prenatale diagnostiek gebonden is illustreren dat de overheid er tegen is en zij een vrouwelijke foetus even beschermwaardig vindt als een mannelijke.

Maagdevlieshersteloperaties

Moet een arts meewerken aan maagdevlieshersteloperaties en moet de ingreep worden vergoed?

In het geding zijn het respect voor de culturele traditie, de seksuele autonomie van meisjes, en seksegelijkheid.

In het Nederlandse gezondheidssysteem heeft iedereen recht op gezondheidszorg. Wel moeten de kosten beheersbaar zijn. Medisch onnodige ingrepen worden niet vergoed.

Nederlandse artsen wijzen vanwege de seksegelijkheid en seksuele autonomie de maagdelijkheidsnorm af. Een reden om toch hersteloperaties uit te voeren is dat zij de meisjes de zware sancties die hen anders te wachten staan willen besparen. Daar komt bij dat artsen de plicht hebben om te helpen. Verder zijn meisjes die zelf om zo'n operatie vragen en de gevolgen overzien, niet alleen 'slachtoffer van hun cultuur', maar ook mondige morele actoren. Maagdevlieshersteloperaties zijn medisch gezien weliswaar onnodig, maar het morele actorschap van de meisjes en het leed dat door de operatie wordt voorkomen zijn sterke argumenten om de operaties wel uit te voeren.

Een medicus moet elk geval apart bekijken en de situatie en de alternatieven met het meisje bespreken. De arts is bereid te helpen, maar maakt ook duidelijk dat er goede redenen moeten zijn voor zo'n operatie en de vergoeding daarvan. Onder voorwaarden moeten hersteloperaties worden vergoed.